

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalyse en hermeneutiek

Bespreking van: Karl Simms (2003).
Paul Ricoeur. Londen/New York: Routledge.
ISBN 0-415-23637-1, 155 pagina's, prijs: £ 8,99

Solange Leibovici

In de serie *Critical Thinkers* van Routledge vinden we naast gevestigde namen als Freud en Heidegger een aantal denkers die zich bewegen op de grens tussen wijsbegeerte, literatuurwetenschap en 'cultural studies', zoals Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Paul de Man, Edward Saïd en Jacques Derrida. De serie beantwoordt in de eerste plaats aan de bij studenten aanwezige behoefte om over tool kits te beschikken waarmee zij snel en in een niet al te ingewikkelde vorm iets kunnen leren over denkers wier naam voortdurend wordt genoemd en geciteerd. Maar ook andere belangstellenden zullen er een aardig overzicht vinden van het werk van filosofen die het postmodernisme diepgaand hebben beïnvloed.

Dit geldt overigens ook voor het boek over een weinig modieuze denker als Paul Ricoeur, die tot de meest gerespecteerde filosofen van de twintigste eeuw wordt gerekend. Geen iconoclast zoals Baudrillard en Derrida, wel iemand die nog altijd zijn invloed doet gelden in de wijsbegeerte, de literatuurwetenschap, de psychologie en de sociologie. Ricoeur is een brugbouwer tussen verschillende filosofische tradities, iemand die liever uitgaat van overeenkomsten dan van verschillen. Zijn originaliteit ligt vooral in de manier waarop hij te werk gaat: hij kiest voor de dialoog en voegt liever iets nieuws toe dan af te breken of zich als tegenstander te profileren. Zo begint *De l'interprétation*, zijn 'Essay over Freud', met de volgende woorden: 'Dit boek is voornamelijk een debat met Freud.'

Paul Ricoeur (geboren in Valence in 1913), emeritus hoogleraar in de algemene wijsbegeerte, is een zeer veelzijdig denker. Hij schreef over uiteenlopende zaken als religie en bijbelegese, geschiedenis, literaire kritiek, psychoanalyse, recht en politiek. De rode draad in zijn werk is de ethiek: Ricoeur mist volledig het door het postmodernisme in zwang gebrachte relativisme en de verwerping van waarden, en al zijn boeken getuigen van zijn oprechte belangstelling voor religieuze vraagstukken en zijn inzet met betrekking tot sociale rechtvaardigheid. Zo was hij lange tijd verbonden aan het weekblad *Esprit*, dat een christelijk geïnspireerd personalisme en democratisch socialisme uitdraagt.

Ricoeur construeert zijn filosofie via het lezen en interpreteren van teksten in de traditie van de hermeneutiek, op zoek naar de intenties en betekenissen die daarin verscholen liggen. Zijn belangrijkste werken, *Histoire et vérité* (1955), *De l'interprétation. Essai sur Freud* (1965), *La métaphore vive* (1975), de drie delen van *Temps et récit* (1983, 1984, 1985) en die van *Lectures* (1991, 1992, 1993), getuigen van de continuïteit in zijn denken en van zijn grote belangstelling voor taal en literatuur. Simms merkt op dat je Ricoeur een filosoof van het geloof zou kunnen noemen: geloof in religieuze zin, geloof in de filosofische traditie, geloof ook in de taal waarin het denken tot uitdrukking wordt gebracht. Voor Ricoeur wijzen de verborgen betekenissen in de grote geschreven werken de weg naar de betekenis van het leven zelf. De freudiaanse psychoanalyse beschouwt Ricoeur als zo'n grote tekst, waarmee hij keer op keer een dialoog aangaat. Zijn belangstelling werd vooral aangewakkerd door het overheersende belang van de taal in de psychoanalyse en de rol die deze in de cultuur heeft gespeeld. Zo schrijft hij in *De l'interprétation* dat de psychoanalyse bij de moderne cultuur hoort, omdat zij door de cultuur te

interpreteren en deze een instrument te bieden om zichzelf te beschouwen, de cultuur ook ingrijpend heeft veranderd. De psychoanalyse is daarbij net als de hermeneutiek een methode om te interpreteren, en beide gaan uit van het menselijk vermogen tot symboliseren. Volgens deze twee lijnen stelt Ricoeur zich tot taak om verborgen affiniteiten tussen beide methodes naar de oppervlakte te brengen. Wat hij wil aantonen is dat de psychoanalyse als 'semantiek van de begeerte' en de hermeneutiek via verschillende wegen en op verschillende manieren dezelfde waarheid proberen te benaderen. Simms benadrukt nog eens de verschillen tussen de psychoanalyse en de hermeneutiek. In de eerste plaats gelooft de hermeneutiek in de mogelijkheid van een volledige interpretatie en de psychoanalyse niet. De hermeneutiek wordt door Ricoeur beschreven als een interpretatie die zich richt op het vastleggen van de ware betekenis, terwijl hij de psychoanalytische interpretatie kenmerkt als een 'school van de verdenking', van het wantrouwen ten opzichte van de leugens en illusies waarmee het bewustzijn de mens opzadelt. Zo wordt in de droomtaal materiaal verdrongen en uit het bewustzijn gehouden, en kunnen onbewuste fantasieën onmogelijk bewust worden gemaakt. Dit gaat in tegen Ricoeurs vertrouwen in het vermogen van taal om ware betekenissen uit te drukken. De hermeneutiek ontdekt wat ontdekt wil worden, terwijl de psychoanalyse op zoek is naar datgene dat juist verborgen wil blijven. De hermeneutiek heeft zich in de lijn van de fenomenologie ontwikkeld, van een filosofie van het bewustzijn, terwijl de psychoanalyse zich naar het onbewuste richt. Als ware cartesiaan en christelijke existentialist (een van zijn leermeesters was Gabriel Marcel) weigert Ricoeur echter het freudiaanse concept van de verdringing te aanvaarden. Als we Simms moeten geloven, is het belangrijkste verschil tussen de psychoanalyse en de hermeneutiek dat de eerste volgens Ricoeur naar atheïsme leidt, terwijl de tweede een uitdrukking dient te zijn van christelijk geloof. De psychoanalyse beziet goed en kwaad in een gegeven cultuurhistorische context, waardoor een relativering van morele waarden optreedt. Voor Ricoeur beschikt de mens over een aange-

boren neiging naar het goede, terwijl Freud zich zeer pessimistisch over de menselijke natuur uitlaat. Ricoeur is van mening dat de psychoanalyse iets van de religie zou kunnen leren: in plaats van de mythes en verhalen naar het rijk van de illusie te verbannen, omdat daarin een waarheid wordt ontkend, zou er een erkenning moeten komen van het feit dat mythes juist als een symbolische ontdekkingstocht naar de ander en naar het Zijn zijn bedoeld.

Ondanks zijn grote eruditie en respect voor de psychoanalytische taal stuit Ricoeur steeds weer op een onoplosbaar probleem: hermeneutiek en psychoanalyse zijn twee totaal verschillende disciplines. De fenomenologische hermeneutiek die Ricoeur aanhangt, benadert het verlangen via een perceptueel model van het bewustzijn, terwijl de psychoanalyse direct contact met het verlangen zoekt via het gesproken woord van de analysant. Tegenover Ricoeurs geloof in de waarheid van betekenissen, stelt Freud dat deze 'ideaal' zijn, en in het beste geval pas aan het einde van de analyse te voorschijn zullen komen. Hiermee worden betekenissen niet bewust gecreëerd door het subject, maar ontstaan deze in de intersubjectieve ruimte van de overdracht-tegenoverdracht.

Daar waar Freud de mens beschrijft als wezen van driften en affecten, als slachtoffer van illusies en valse beelden, legt Ricoeur liever de nadruk op de stem van de rede. Tegenover Freuds 'Wo Es war, soll Ich werden' stelt hij nog altijd het cartesiaanse *cogito*, dat dankzij de harde hermeneutische discipline tot concrete reflectie kan worden. Dit zelfde *cogito* wordt echter door de psychoanalyse als een narcistische uiting afgedaan, als de poging van een door onbewuste motiveringen gedreven ego om zichzelf te vangen. Hiermee lijkt Ricoeurs oneindige dialoog met de psychoanalyse tot mislukken gedoemd.

Dr. S. Leibovici is docente bij de leerstoelgroep Literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.

Jacobs ladder

Bespreking van: Josephine Klein (2003). *Jacob's ladder: essays on experiences of the ineffable in the context of contemporary psychotherapy*. Londen/New York: Karnac Books. ISBN 1-85575-936-5, 279 pagina's, prijs: € 36

Piet Decoster

In haar boek *Jacob's Ladder* schrijft Josephine Klein (overigens geen familie van Melanie) haar beschouwingen omtrent de mystiek neer, met in haar achterhoofd de relevantie van dit veld voor de psychotherapeutische praktijk. Hierbij vertrekt ze van de idee dat typische psychoanalytische concepten zoals 'gehechtheid' en 'drift' in de plaats gekomen zijn van woorden als 'ziel', 'liefde' en 'extase', om er maar enkele te noemen. De auteur stelt hierbij de vraag in hoeverre deze nieuwe terminologie onze benadering van onze patiënten heeft gestuurd en hierbij meteen ook hún ervaringen restrictief heeft beïnvloed. Ze formuleert in het kielzog hiervan een aantal interessante gedachten. Zo goochelt ze met de vraag of de mens de Ander (lees: God) gecreëerd heeft, gedurende zijn denken over mystieke ervaringen, dan wel of de Ander de mens gecreëerd heeft en we net daardoor getuige zijn van mystieke ervaringen ... Het feit dat we deze vraag open dienen te laten willen we de ander begrijpen, formuleert ze als volgt: '(...) we shall never get acquainted with the lion by caging him in categories' (p. 49). Meteen ook een gezonde reactie tegen de toenemende druk tot protocollisering. Men kan de vlinder ook bestuderen zonder hem a priori tegen een bord te moeten prikken, zoals ik meende te begrijpen uit een recent nummer van het *Tijdschrift voor Klinische Psychologie* (Column Peter Rober 2003, nr. 21). De auteur is van mening dat emoties iets verliezen wanneer ze in woorden 'verpakt' worden. Niettegenstaande de noodzaak tot een accuraat definiëren van de zaken – '(...) the cows do not walk about with c.o.w. stencilled on their flanks' (p. 28) – stelt ze dat de mystici voorbij de grenzen van de taal gingen, en een tekort aan woorden hadden om wat ze voelden uit te leggen. Door de veelheid aan citaten, de talrijke gedich-

ten en de uittreksels uit verschillende theaterstukken, is het als lezer niet eenvoudig om de rode draad in haar betoog vast te houden. Het is jammer dat naar het einde van het boek toe de verzadiging dermate groot is, dat haar overigens interessante beschouwingen over het narcisme verdwijnen onder een teveel aan 'verpakking'.

P. Decoster is klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut. Hij is werkzaam in het PTC Rustenburg te Brugge en in privé-praktijk te Zulte.

Freud tussen vader en moeder

Bespreking van: Louis Breger (2000). *Freud. Darkness in the Midst of Vision*. New York/Toronto: John Wiley & Sons. ISBN 0-471-07858-1, 472 pagina's, prijs: \$ 18,95

Henk Hillenaar

In de nabeschuiving van zijn Freudbiografie besteedt Breger aandacht aan talrijke voorgangers, die hij indeelt in drie groepen: Freudvereerders, Freudtegenstanders en degenen, onder wie hij ook zichzelf rekent, die de bronnen zonder vooroordelen trachten te bestuderen. Breger ziet het niettemin als zijn voornaamste taak de lezer de 'darkness' te tonen die er in Freuds 'vision' heerst. Over visie wordt door hem echter slechts in het voorbijgaan gesproken. Waar het in dit helder en boeiend geschreven boek met weinig nieuw feitmateriaal over gaat is de lezer op een aannemelijke wijze te confronteren met al datgene wat door de 'Freud bashers' vaak zo onvriendelijk naar voren wordt gebracht. Breger doet dat aan de hand van de tegenstelling tussen Freuds ervaringen met zijn beide ouders. Enerzijds is er diens geschiedenis met moeder Amalia. Aan zijn kindertijd, waarin Amalia vaak niet beschikbaar was, en de dood van oud en jong zich steeds opnieuw aandienende, heeft Freud traumatische angsten overgehouden die hij, aldus Breger, nooit echt onder ogen heeft durven zien. De levenslange relatie met zijn moeder – Amalia stierf pas toen Freud zelf vierenzeventig was – en ook die met zijn vrouw Martha waren tot het einde gestoorde relaties.

Vrienden en verlangen naar vriendschap met mannen kwamen steeds meer in de plaats van liefde en seksualiteit. Alles wat met verlies en angst te maken had, schreef Freud het liefst toe aan conflicten van seksuele aard, waarbij hij vaak de nadruk legde op onderdrukte homoseksualiteit, die innerlijke 'vrouwelijkheid' die hij ook in zichzelf probeerde de baas te blijven. Anderzijds was er de geschiedenis met vader Jacob Freud. Die stelde Sigismund in staat zijn ideeën rond het Oedipuscomplex te ontwikkelen. Daarin komt het verlies van de moeder dan ook in de schaduw te staan van de strijd die mét de vader, en de prestatie die vóór de vader geleverd moeten worden. Zijn aardige maar zwakke vader werd in zijn verbeelding al snel vervangen door sterke figuren uit verleden en heden: Alexander, Hannibal, Cromwell, later Brücke en Charcot. 'Ik kan geen behoefte in de kindertijd bedenken', aldus Freud, 'die even sterk is als de behoefte aan bescherming door een vader' (p. 329). Zelfbescherming wordt een van de belangrijkste preoccupaties van Freud, die controle van zijn eigen emoties even belangrijk gaat vinden als de controle van de gedachten van zijn medestanders. De ideeën van degenen die anders dachten dan hij werden uitgelegd als producten van – blinde – emoties, dit in contrast tot zijn eigen afstandelijke rationaliteit. Breger vertaalt deze tegenstelling tussen de werelden van 'moeder' en 'vader' als die tussen trauma en conflict, tussen verlatingsangst en seksuele onzekerheid of, nog algemener, tussen emotie en intellect. Het eigenlijke doel van een psychoanalyse werd in feite dan ook het vertonen van redelijk gedrag. Natuurlijk weet Breger dat een aantal plaatsen in het werk van Freud als pleidooien gelezen kunnen worden voor een traumatheorie. *Trauer und Melancholie* is de meest bekende ervan, naast *Das Ich und das Es* en, in 1938 nog, *Die Ichspaltung im Abwehrvorgang*. Breger ziet deze fragmenten als 'opmerkelijke tekens van groei' (p. 325) maar constateert vervolgens dat 'die theoretische vernieuwingen geen invloed hadden op de manier waarop Freud z'n patiënten behandelde' (p. 371). Die was vaak 'hard, koel en wreed' (p. 349). Dit alles wordt met name duidelijk aan de onenigheid met Ferenzci, die dan bijna zestig jaar oud is. Deze vriend geeft

juist aan trauma, verlies en angst alle aandacht, en lijkt in zijn behoefte de gevoelens van de patiënt te delen Freuds tegenpool. Een scheiding tussen beide mannen kon moeilijk uitblijven. Ferenzci heeft in zijn dagboek van 1932 dit bittere oordeel over zijn vroegere vriend: 'Hij houdt van niemand, alleen van zichzelf en zijn werk, en hij staat niet toe dat iemand anders dan hij origineel is' (p. 339).

Bregers boek staat vol van wetenswaardigheden die het beeld van Freud als mislukte echtgenoot en vader versterken. Verrassender is de constatering dat de invloed van Freuds theorieën over een alles bepalende kindertijd zo groot was dat het idee van een door volwassenen opgelopen 'oorlogstrauma', tijdens beide wereldoorlogen en zelfs in de Vietnamoorlog niet aanvaard zou worden. Daaraan leden, volgens Freud, de zwakke broeders, wier jeugdijaren de verklaring vormden voor hun gedrag op en vooral ná het slagveld. Breger concludeert: 'Aan de invloed van Freuds ideeën werd pas in 1978 een einde gemaakt (...) "de Posttraumatische stressstoornis (PTSS)" werd eindelijk een door de medische wet erkende aandoening' (p. 264). Er blijven voor Breger weinig vragen bestaan. Voor hem is Freud eigenlijk een open boek, en die – onuitgesproken – veronderstelling zal menig lezer als te gemakkelijk of te naïef ervaren. Ook de tegenstelling tussen trauma en seksueel conflict wordt door hem te simplistisch gehanteerd. Het gaat hier minder om een tegenstelling dan om een articulatie – een samenspel – van de verschijnselen die ze vertegenwoordigen. Het moederlijke als de zorg voor het eigen 'ik' en het vaderlijke als de zorg voor de ander tegenover die 'ik', grijpen vanaf het begin in elkaar. Hoe nuttig het ook is die twee tegenover elkaar te stellen – en in het geval van Freud, zoals later ook bij Lacan, is het duidelijk dat 'het vaderlijke' op de voorgrond staat – het gaat om een interactie die verder reikt. Breger maakt Oedipus tot een zaak van de vader, en daarin toont hij weinig visie. In de visie van Freud zijn beide ouders aanwezig. Hij hield vast aan het Oedipuscomplex omdat hij dit zag als de samenvatting van de geschiedenis van de menselijke psyche, en van de menselijke cultuur. Hij deed dat op een te biologische wijze, met de instrumenten van

zijn tijd, maar de intuïtie was geniaal, en is in onze dagen verhelderd en verdiept. Iemand die de gehele westerse antropologie ingrijpend verandert, heeft op z'n minst iets geniaals. En genialiteit wordt meestal duur betaald. Het was kinderlijk van vorige generaties dit in het geval van Freud niet te willen zien. Het lijkt echter nog kinderlijker wanneer huidige generaties geen oog meer willen hebben voor Freuds visie, waarvan hij zelf als kern zag het Oedipuscomplex, zijn 'sibbolet'. Louis Breger heeft waarschijnlijk niet de Freudbiografie geschreven waarmee we generaties lang verder kunnen. Zijn *Freud – Darkness in the midst of Vision* is desondanks een synthese waarvan het de moeite waard is kennis te nemen.

Prof. dr. H. Hillenaar is emeritus hoogleraar Franse cultuur- en letterkunde.

Dromen in meervoud

Bespreking van: W. Gordon Lawrence (2003). *Experiences in Social Dreaming*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-916-0, 290 pagina's, prijs: £ 22,50

Guy Verbruggen

Lawrence bundelt in *Experiences in Social Dreaming* een aantal teksten rond 'sociaal dromen', een fenomeen dat door hemzelf in het leven is geroepen bij een experiment met dromen en creativiteit in 1982 in het Tavistock Institute of Human Relations.

Collega's binnen een ziekenhuis, school of andere organisatie komen wekelijks samen om hun dromen te delen en te bespreken, zonder vooropgestelde doelstelling of verwijzing naar de individuele geschiedenis. Er vormt zich een matrix, een denkverbond en -verband waarin nieuwe associaties opduiken, los van de intrapsychische, narcistische modus van droominterpretatie. De matrix is een transitioneel object, 'the theatre of the infinite of the unconscious', een multiversum van elkaar ontmoetende gedachten. Lawrence benadrukt via zijn workshops de communicatieve functie van dromen en ook de interactieve visie.

Eigenlijk gaat het volgens mij niet om iets psychoanalytisch: de droom wordt uitsluitend gebruikt in zijn onpersoonlijke dimensie, als deel van een matrix. Wat vooral bovenkomt zijn de min of meer onbewuste en gemeenschappelijke gedachten van de dromers. Opvallend in de vele voorbeelden vind ik de openheid en de interactiebereidheid van de deelnemers. Dromen vliegen hier buiten bereik van de radar van het gewone paranoïde denken, de gebruikelijke afweermechanismen binnen sociale interacties vallen grotendeels weg. Dromen worden hier zeker positief benaderd en uitdrukkelijk verbonden met creativiteit, intuïtie, zelfkennis.

De klassieke gebreken bij dit soort verzamelen zijn hier ampel aanwezig: veel herhalingen en weinig diepgang. Iedere auteur maakt van zijn hoofdstuk liefst een geheel, wat de 'matrix', het geheel, zeker niet ten goede komt. Vreemd vind ik dat er geen enkele literatuurverwijzing naar Jung voorkomt, hoewel zijn collectief onbewuste alomtegenwoordig is.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de Limburgse driehoek Hasselt, Tongeren en Sint Truiden.

Ethiek à la Lacan

Bespreking van: Marc De Kesel (2002). *Eros & ethiek. Een lectuur van Jacques Lacans Séminaire VII*. Leuven/Leusden: Acco. ISBN 90-334-4903-X, 314 pagina's, prijs: € 32,10

Max Lauteslager

Ik heb nooit goed begrepen waarom Lacan zo weinig salonfähig is in Nederland. Hoe anders dat in Vlaanderen ligt, bleek mij bijvoorbeeld op het symposium dat dit tijdschrift in maart 2001 in Amsterdam organiseerde. In België werken velen in de traditie van de lacaniaanse psychoanalyse en dat zal wel niet alleen het gevolg zijn van het feit dat ze daar beter Frans spreken. In Nederland is Antoine Mooij een van de weinige psychoanalytici die zich door de geschriften van Lacan laten inspireren. Hij is tevens filosoof, misschien is dat een (deel van

de) verklaring. Want bij Lacan moet je niet bang zijn voor een beetje filosofie. Het filosofische belang van Lacans theorie is onder meer gelegen in diens veronderstelling dat er van meet af aan een dissonantie bestaat tussen de mens en de natuur. Lacan heeft nooit geloofd, zoals Freud deed, dat de hele psychologie casu quo psychoanalyse ooit op volledig neurologisch-fysiologische leest zou kunnen worden geschoeid. Dat maakt misschien al enigszins duidelijk waarom Lacan in deze tijden, waarin biologistische theorieën de grote mode zijn, zo weinig in trek is.

Marc De Kesel claimt in het eerste hoofdstuk van zijn nieuwste boek dat de lacaniaanse subjecttheorie moet worden beschouwd als object-relatietheorie en dat deze theorie alleen zó in al haar implicaties kan worden begrepen. Maar het is wel een eigenaardig object, dat object waarmee de mens een relatie heeft: het is een ding, hét Ding om precies te zijn. Of nog beter uitgedrukt: de mens hééft niet maar is volgens Lacan een objectrelatie met dit onbereikbare en onkenbare object, dat volgens De Kesel ook nog eens een 'per definitie kwaadaardig genot' (p. 172) oplevert. De onbereikbaarheid van dat 'ding' maakt dat het verlangen in stand blijft, zodat het leven voort kan gaan. De ultieme bevrediging van het verlangen impliceert namelijk de dood van het subject: de mens is drager van een verlangen en als dat verlangen uitgeblust/bevredigd is, is hij drager van 'niets', is hij dood. Het 'schandaligste' concept van de psychoanalyse is dan ook het doodsprincipe (dat niets anders is dan een radicalere naam voor het lustprincipe): waar het verlangen naar streeft, is zijn eigen vernietiging. Het bestaat dus slechts omdat – en zolang – het niet bevredigd wordt. Maar de wetenschap dat het verlangen onvervulbaar en het menselijk tekort onophefbaar is, moet onbewust blijven om te kunnen leven, aldus De Kesel.

De Kesel heeft een grote prestatie geleverd door Lacans seminarium *L'éthique de la psychanalyse* (uit 1959/60) te becommentariëren en 'voor arbeiders' te verklaren. Voor Lacan behelst de ethische opdracht van de psychoanalyse dat de analysant de confrontatie aangaat met zijn door de heersende moraal amper getolereerde verlangens. Het appèl dat van dit (onbewuste) ver-

langen uitgaat, valt principieel nooit samen met de eisen die het Boven-Ik stelt, maar het is daarom voor Lacan niet minder ethisch. Het etiket 'ethisch' slaat niet langer exclusief op alles wat het verlangen binnen de perken houdt, maar ook op wat daar uitdrukkelijk aan voorbij of er zelfs ronduit tegenin gaat. Hierin ligt volgens De Kesel pas het nieuwe dat de psychoanalyse over ethiek te zeggen heeft. Er is een 'moeten' dat voorbij het morele 'moeten' van het Boven-Ik te situeren is, er frontaal tegenin kan gaan en toch tot de ethische dimensie van de mens moet worden gerekend.

Schuldgevoelens blijken niet uitsluitend terug te gaan op een gevoel te falen tegenover de beperkingen die door morele geboden en verboden aan het verlangen worden opgelegd. Men kan ook schuldig zijn tegenover de eisen van het verlangen zelf. Lacans onderzoek naar 'de ethiek van de psychoanalyse' komt in ieder geval tot die conclusie. De typische schuld waarmee de psychoanalytische kuur zich heeft in te laten en waardoor ze zich in haar ethische bekommernis moet laten leiden, is een schuld ten aanzien van het verlangen zelf, aldus De Kesel. Meer nog, het is de enige morele schuldvraag die in een analytische kuur telt: Lacan stelt 'dat het enige waaraan men schuldig kan zijn, tenminste in analytisch perspectief, erin bestaat te hebben verzaakt aan zijn verlangen (*d'avoir cédé sur son désir*)'. (Let wel: in de analytische setting, niet buiten op straat.)

Wat is daarbij de rol van de analyticus? Deze moet door een 'zelfkritische autoanalyse' van zijn eigen verlangen 'voor het verlangen van de ander de nodige ruimte garanderen (...), een ruimte waarin ze beide(n) volstrekt singulier zijn en het is dit singuliere waarop de psychoanalyse zowel theoretisch als praktisch inzoomt' (p. 174). In schril contrast met de huidige trend is de psychoanalyse van Lacan een eenpersoonspsychologie. Hij heeft niets met de gedachte dat een therapeut in staat zou zijn de tegenoverdracht onder controle te hebben. Zo'n vermeend meesterschap is in regelrechte tegenspraak met het primaat van het verlangen: in laatste instantie is het verlangen meester over de mens en niet omgekeerd, ook niet als die mens zich toevallig psychoanalyticus noemt. De analyticus moet juist ophouden zich

meester over het verlangen te wanen (dat van de tegenoverdracht inclusief), om zich – net als zijn analysant – te confronteren met het verlangen dat principieel ook hém de baas is. Daarom moet hij er zich voor hoeden om zich als een ‘subject’ tot zijn analysant te verhouden. Hij moet veeleer uitdrukkelijk op de plaats gaan staan waar de analysant hem in de overdracht stelt, in het bijzonder daar waar hij zijn ultiem verlangde object – zijn ‘ding’ – situeert. Maar hij moet waken voor de illusie dat hij het object waarnaar de ander verlangt, zou kennen. De lacaniaanse psychoanalyse is dus geen inter-subjectief gebeuren, aldus De Kesel. Het zal vast ook een van de redenen zijn waarom Lacans psychoanalyse in het huidige tijdsgewricht, waarin er vooral aandacht is voor ‘empathie’ en ‘de therapeutische relatie’, niet erg populair is. Ik heb nu de eerste twee (van de negen) hoofdstukken en een paar fragmenten uit de rest van het boek in vogelvlucht weergegeven. Anders gezegd: ik zie geen enkele kans dit rijke boek in een paar alinea’s recht te doen. De Kesel heeft hier titanenarbeid verricht: de kwalificatie ‘erudiet’ achter op het boek is nu eens geen overdrijving van de uitgever. Hij wekt de indruk dat Lacan hem nergens voor onoplosbare problemen heeft gesteld. Zo weet De Kesel ons Lacans ‘interpretatie’ van Sophocles’ *Antigone* stap voor stap duidelijk uit de doeken te doen, hoe ondoorgroendelijk Lacans wegen soms ook lijken. Daarmee is niet gezegd dat dit een boek is dat makkelijk wegleest. Ik heb het nu twee keer van A tot Z gelezen maar ik heb nog zeker drie keer nodig voor ik de inhoud goed en wel kan navertellen. Sommige hoofdstukken zijn razend moeilijk, vooral die waarin Kant en De Sade als gids fungeren. Hoogtepunten in het boek zijn naar mijn mening de heldere uitleg over het freudiaanse onbewuste (en waarom het is ‘gestructureerd als een taal’) en over de hoofse liefde als prototype en paradigma van ‘sublimatie’ (waarmee Lacan afstand neemt van het gammele sublimatiebegrip van Freud). Dit is een schitterend boek – aan te bevelen voor iedereen die niet alleen praktisch maar ook filosofisch belang stelt in de psychoanalyse en zich niet laat afschrikken door een beetje complexe materie.

M. Louteslager, psycholoog met speciale belang-

stelling voor de psychoanalyse, werkt voor de Stichting Tijdschrift voor Psychotherapie.

Waarom mannen naar de hoeren gaan

Bespreking van: Celia Harding (red.) (2001). *Sexuality, psychoanalytic perspectives*. Hove: Routledge. ISBN 0-415-22097-1, 201 pagina’s, prijs: £ 15,95

Maria Nicolai-van Swaaij

Waarom gaan mannen naar de hoeren? Niet eens zozeer om hun lusten te bevredigen, maar vooral om weer van die vrouwen los te komen. Ze betalen er liever voor dan eeuwig aan ze vast te zitten. Zó bang zijn ze voor vrouwen. Vrouwen, die volgens de Franse filosoof Luce Irigaray bestaan uit twee grote lippen die overal aangeraakt willen worden. De vrouwelijke seksualiteitsbeleving is daarom veel diffuser dan die van mannen, bij wie de seksualiteit veel meer gecentreerd is rond hun geslachtsorgaan. Deze twee uitspraken over seksualiteit zijn te vinden in de lezingenbundel van een Londense cursus over hoe er in de afgelopen honderd jaar door psychoanalytici is gedacht over seksualiteit. Het is een wonderlijk boek, dat geen chronologisch beeld geeft van hoe het denken over seksualiteit zich sinds de verschijning van Freuds *Drei Vorlesungen über Sexualtheorie* (1905) heeft ontwikkeld. De eerste vier hoofdstukken zijn vooral een theoretische plaatsbepaling van de seksualiteit in de afgelopen honderd jaar. Meerdere keren wordt genoemd hoe de driftleer de laatste zestig jaar wordt overschaduwde door de objectrelatietheorie: ons leven begint in eerste instantie niet met lustbevrediging, het kind heeft allereerst behoefte aan een object. Bowlby benadrukt de rol van de evolutionaire biologie en de instincten in de ontwikkeling van het kind, maar richt zijn aandacht op hechting: de drift om dicht bij het object te blijven om zich veilig te voelen. Hij formuleert mooi hoe het een niet zonder het ander kan: het gaat om de drift naar de ander. Ook maakt het boek duidelijk dat ieder tijdsgewricht en iedere cultuur een eigen invloed heeft op de seksualiteitsbeleving. Toch zijn er in het boek wel een aantal verschuivingen

in het denken over seksualiteit te vinden. Dit is onder andere het geval in het hoofdstuk over homoseksualiteit. Steven Mendoza werkt Meltzers onderscheid tussen genitale en fallische homoseksualiteit verder uit. De laatstgenoemde is een vorm waarbij het subject vooral is gericht op lustbevrediging bij zichzelf. Bij de eerstgenoemde is er ook sprake van het willen bevredigen van de ander en daar plezier in scheppen; er is niet alleen een verlangen naar de ander, maar ook een verlangen naar het verlangen van de ander naar zichzelf. In navolging van Freuds veronderstelling dat ieder mens in aanleg biseksueel is, vervalt de uniciteit van het heteroseksuele en wordt een ander zicht op homoseksualiteit mogelijk: het gaat er in wezen om of iemand een langdurige relatie aan kan gaan. Colman voegt daar in zijn bijdrage aan toe dat homoseksuelen zoeken naar een creatieve relatie met de vader, maar verklaart tegelijkertijd dat uiteindelijk mannen naar de moeder streven. Het gaat echter niet om identificatie met de ene ouder of de andere, maar om verinnerlijking van en identificatie met het beeld van beide ouders die op een creatieve manier gemeenschap hebben. Bij genitale homoseksualiteit hoort het begrip 'celebrating the phallus', wat zoveel betekent als het creatief gebruikmaken van je eigen penis voor je eigen lusten, maar ook voor die van de partner. Overigens is het dan wel belangrijk dat de analyticus zijn eigen homoseksualiteit aanvaardt, stelt Colman.

Ook in het denken over perversie is een duidelijke verschuiving zichtbaar. Voor Freud was seksualiteit vooral gericht op voortplanting en was het aanraken van geslachtsorganen met de mond of lippen pervers. Meltzer (1973) verstaat onder perversie niet de inhoud van de seksuele activiteit, maar hij denkt meer in termen van de achterliggende destructieve motieven. Seksualiteit die wordt gedreven door vijandigheid is pervers, omdat de seksuele partners het elkaar liefhebben veranderend in het elkaar haten. Perverse seks bestaat vooral uit een onbewuste fantasie de seksuele omgang van de ouders aan te vallen. Het accepteren van of meemaken van ouders die op een creatieve wijze met elkaar omgaan, heeft juist een grote invloed op de persoonlijkheidsontwikkeling van het individu. Interessant is ook de bijdrage van Celia Har-

ding waarin het verband wordt gelegd tussen kinderlijke gedachten over seksualiteit en criminaliteit. Waarom is het niet goed dat kinderen aanwezig zijn bij of iets meemaken van de seksuele activiteit van hun ouders? Voor kinderen betekent het vaak dat vader agressief is tegenover moeder, tegen haar zin. Soms wordt deze kinderlijke gedachte over seksualiteit uitgeleefd en blijft voortleven in verkrachters. In het hoofdstuk over de kinderlijke ontwikkeling met betrekking tot seksualiteit wordt beschreven hoe kinderen van jongs af aan de wereld om hen heen proberen te interpreteren met de mogelijkheden die ze op dat moment hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat sommige kinderen denken dat baby's worden uitgepoept, dat ze 'poepbaby's' kunnen maken. Op die manier kunnen we ook de term 'fallische moeder' begrijpen: jongetjes denken dat hun moeder ook een piemel heeft, we zijn toch allemaal gelijk? Op dezelfde manier kunnen meisjes, hun broertje of vader ziende, net zo schrikken over het anders zijn, angstig dat een piemel afgezaagd kan worden of dat ie misschien nog wel eens aan zal groeien. Dat de ontdekking van het geslachtsverschil veel angsten op kan roepen, wordt dan begrijpelijker. Het is duidelijk dat dit boek veel verder gaat dan wat men zich in het algemeen voorstelt bij 'psychoanalyse en seksualiteit': dat gaat over mannen die met hun moeder naar bed willen en vrouwen die een penis willen hebben. *Sexuality: psychoanalytic perspectives* vertelt een ander verhaal. Als rode draad zie ik de nadruk op hoe de beleving van seksualiteit samenhangt met hoe iemand als baby bejegend is, en op de biseksuele aanleg van de mens. Toch mis ik ook nog iets. Zo worden in het hoofdstuk over de vrouwelijke seksualiteit de ideeën van Doris Bernstein (1993) geen enkele keer genoemd. Zij benadrukt hoe de vrouw haar eigen seksuele ontwikkeling heeft, los van de mannelijke, en hoe belangrijk het bijvoorbeeld voor de vrouwelijke ontwikkeling is het geslacht van het meisje te benoemen: ze heeft niet niks, maar ze heeft een vagina of welke andere naam ook aan het vrouwelijk geslachtsdeel wordt gegeven. De eigenheid van de vrouwelijke seksualiteit is helaas nog veel te weinig beschreven door analytici, ook in het besproken boek.

Literatuur

- Meltzer, D. (1979). *Sexual States of Mind*. Strath Tay: Clunie Press.
- Bernstein, D. (1993). *Female Identity Conflict in Clinical Practice*. New Jersey: Jason Aronson.

M.H.E. Nicolai-van Swaaij is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut, aspirant-lid van de NVPA, werkzaam bij GGZ Groningen-Zuid en in eigen praktijk.

Variaties op Fairbairn

Bespreking van: Frederico Pereira & David E. Scharff (red.) (2002). *Fairbairn and Relational Theory*. Londen: Karnac Books.
ISBN 1-85575-273-5, 264 pagina's, prijs: € 36

Marc Hebbrecht

Fairbairn wordt getypeerd als een eigenzinnige figuur, geïsoleerd levend in Edinburgh, die weinig contact onderhield met zijn opponenten in Londen. Men situeert hem binnen de onafhankelijke middengroep (De Rijk 1996, 2001). Fairbairn gaat ervan uit dat de libido objectgericht is. Niet het Oedipuscomplex vormt de hoeksteen van de psychoanalytische theorie, wel de infantiele afhankelijkheid van de moeder. Volgens hem komt de schizoïde toestand, de basis van alle psychopathologie, tot stand wanneer liefde niet beantwoord wordt. Met zijn beschrijving van een transitioneel stadium loopt Fairbairn vooruit op Winnicott, die van zijn werk op de hoogte is geweest maar dit nooit heeft toegegeven.

Alhoewel het pionierswerk van Fairbairn lange tijd miskend bleef, geniet hij sinds 1980 een groeiende belangstelling, vooral in de Verenigde Staten. De interesse voor Fairbairn komt tot uiting in congressen die op grote belangstelling kunnen rekenen. *Fairbairn and Relational Theory* is een bundeling van papers die ter gelegenheid van een internationaal congres, in oktober 1999 te Lissabon, werden gepresenteerd.

Kernberg beschrijft hoe de geïnternaliseerde vroege objectrelaties van seksueel misbruikte borderlinepatiënten in de overdracht worden gereactiveerd waarbij de objectrepresentatie wordt

geprojecteerd op de analyticus terwijl de patiënt de corresponderende zelfrepresentatie uitageert, of omgekeerd. Volgens Kernberg dreigt Fairbairn de 'derde positie' van de analyticus uit het oog te verliezen. De analyticus dient ook een buitenstaander te blijven die het gebeuren van een afstand observeert en erover nadenkt.

Fairbairns dochter Ellinor onderzoekt waarom het werk van haar vader ook nu nog actueel is. Fairbairn is in zijn psychoanalytische werk beïnvloed door Aristoteles en Hegel. In zijn theorie is plaats voor ambigüiteit; hij steunt niet op een algemeen aanvaarde autoriteit die een universeel geldende waarheid uitvaardigt. Fairbairn maakt van de psychoanalyse een interpretatieve discipline die niet enkel haar rol vervult in de psychoanalytische sessie maar ook op het macroniveau van de sociale omgeving waarin we leven. Harrow werkt dit in een ander hoofdstuk nog uit. Wil de psychoanalyse zich ontwikkelen, dan dient ze sociale relevantie te bezitten. Dit kan alleen wanneer de psychoanalyse voldoende in interactie staat met het hedendaagse maatschappelijke gebeuren. En op dit punt blinken psychoanalytische instituten niet uit, integendeel; ze zijn beperkende instellingen die alleen maar psychoanalytici voortbrengen en weinig gemeen hebben met open systemen.

Matos past de inzichten van Fairbairn toe op de depressie. De melancholicus gebruikt alle libido om het verloren en geïdealiseerde object in een innerlijk schrijven te plaatsen en vervolgens te aanbidden en te verheerlijken. De depressieve is als het ware verslaafd aan het object en belooft een hondse trouw om zich te verzekeren van de liefde van het object. In de depressie wordt het object geïdealiseerd wanneer het afwezig is, maar als slecht en onverdraaglijk beleefd wanneer het beschikbaar is. De melancholicus investeert in een object dat narcistisch is, dat zich als mooi presenteert maar op een kwellende wijze prikkelt.

Volgens Vermorel heeft Fairbairn onze inzichten in de metapsychologie van de hystericiteit aanzienlijk verruimd. De analyse van de oedipale situatie bij de hystericiteit leidt tot het loslaten van de interne exciterende moeder en de interne verwerpende moeder. Wanneer de hystericiteit gefrustreerd wordt, zal ze reageren met een onophoudelijk vragen naar de (afwezige) moe-

der. Grotstein vergelijkt Fairbairns concept 'endopsychische structuur' met het concept 'psychic retreat' van Steiner. 'Psychic retreats' zijn schizoïde factoren die aan de basis liggen van valse contacten met de omgeving en dienen om ondraaglijke angst te vermijden. 'Psychic retreats' worden in dromen en fantasieën uitgebeeld als: een fort, een versterkte burcht, de woestijn, een verlaten eiland, de kelder; maar ook als een veiligheidsorganisatie, een sekte of de maffia. Deze constellaties gaan gepaard met isolatie en stagnatie. Patiënten die gevangen zitten in 'psychic retreats', lijden vaak onder paniekaanvallen of vertonen negatieve therapeutische reacties. Wanneer vooruitgang geboekt wordt, duiken in dromen boze figuren op die de analyticus of de dierbaren van de patiënt bedreigen. Daarom trekt de patiënt zich opnieuw terug in de vertrouwde pathologische situatie; de nieuwe, meer aangepaste situatie wordt ten onrechte als gevaarlijk bestempeld. Ten slotte onderzoekt Grotstein het concept 'endopsychische structuur' vanuit een bioniaans gezichtspunt. Wanneer het kind al te vroeg in contact treedt met de ultieme waarheid (O volgens Bion), die het niet verdragen kan, zal het zichzelf transformeren maar verliest zijn authenticiteit en onschuld. Elk trauma berust op de onmogelijkheid om O te ervaren of te bevatten.

Scharff onderzoekt de relevantie van de chaostheorie voor de psychoanalytische therapie. Psychotherapie kan een bres slaan in de gesloten wereld van de patiënt en een functionele chaos scheppen waarin nieuwe 'attractors' tot stand komen – de basiselementen van een nieuwe structuur. Mitchell noemt Fairbairn de drijvende kracht achter de relationele psychoanalyse, een nieuwe psychoanalytische stroming die vooral in de Verenigde Staten opgang maakt. De twee bijdragen over de betekenis van Fairbairn voor het begrijpen van de esthetische ervaring zijn interessant maar moeilijk te begrijpen. Volgens Pereira legt Fairbairn de grondslag van een esthetica van de relatie, waarbij betekenissen van buiten komen ('betekenis is een relatie'). Het lijkt alsof we hier de stem van Lacan horen.

Salgueiro analyseert een toneelstuk van Pirandello (*Zes personages op zoek naar een auteur*) en

maakt hierbij gebruik van de diagrammen van Fairbairn. Door het scheppen van een esthetisch object slaagt de kunstenaar erin de pijn te verzachten van de primaire wonde die ontstaan is ten gevolge van de ontgoocheling over de moeder die vroeg een gevoel gaf dat ze hem niet boven alles liefheeft. Deze pijnstilling is echter kortstondig en moet dwangmatig herhaald worden in de creatie van een nieuw kunstwerk. Zoals het kunstwerk, zullen de droom en het psychoanalytisch proces de primaire wonde ontsluiëren. Deze ontsluiting maakt ons rijker en geeft ons de mogelijkheid menselijker te zijn, dat wil zeggen in staat tot solidariteit. Sommige aspecten van het werk van Fairbairn en zijn leerlingen blijven in dit boek onaangevoerd. Over de betekenis van Guntrip en Tustin, die nochtans in belangrijke mate door Fairbairn zijn beïnvloed, wordt bijvoorbeeld met geen woord gerept.

De innerlijke wereld volgens Fairbairn wordt bevolkt door demonen, beelden van onbevredigende ouders die door het kind geïnternaliseerd werden. In de therapie dient de patiënt een ervaring door te maken met een ongewoon goed object; alleen dan zullen de duivels (de slechte objecten) losgelaten worden. Effectieve psychotherapie is volgens hem te vergelijken met exorcisme: slechte objecten losmaken; de negatieve therapeutische reacties doorstaan; de kwelling, bekoring en bestraffing die de getraumatiseerde patiënt op ons afstuurt, overleven. Daarbij dient men zich te onthouden van interpretaties in termen van agressie. Fairbairn duidt in objectrelationele termen, niet in een taal van lust, agressie of schuld. Volgens mij was een hoofdstuk over de invloed van Fairbairn op de hedendaagse techniek van de psychoanalyse zeer welkom geweest.

Het boek is vooral theoretisch interessant. De gevalbeschrijvingen zijn schaars en meestal summier. De geest van Fairbairn waart niet alleen rond in de psychoanalytische spreekkamer maar dwaalt ook door de esthetica en de filosofie. Als een Schotse schim spookt hij het meest in de kliniek van de persoonlijkheidsstoornissen, maar brengt ook wel eens een bezoek aan het algemene ziekenhuis. Ervaren psychoanalytici en psychoanalytische therapeuten die actief zijn op het vlak van vroe-

ge ontwikkelingsstoornissen, vinden in dit boek boeiende ideeën.

Literatuur

De Rijck, A. (1996). Een miskend denker. Bespreking van 'Fairbairn and the Origins of Object Relations'. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 2 (4), p. 238-240.

De Rijck, A. (2001). Herbronning van de objectrelatietheorie. Bespreking van 'Fairbairn Then and Now'. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 7 (2), p. 119-121.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Psychoanalyse als deconstructivisme

Bespreking van: Nicholas Royle (2003). *Jacques Derrida*. Londen/New York: Routledge. ISBN 0-415-22-931-6, 185 pagina's, prijs: £ 8,99

Jos de Kroon

In de serie *Routledge Critical Thinkers* hebben de uitgevers de auteurs een aantal opdrachten en vragen meegegeven waarmee zij hun onderwerp te lijf moeten gaan. Deze richtlijnen heeft Royle op een zeer originele wijze gehanteerd. Regelmatig werd ik bij het lezen verrast door gedachtewendingen en onverwachte doorkijkjes op het werk van Derrida. In deze Routledge-serie zijn eerder denkers als Jean Baudrillard, Maurice Blanchot, Judith Butler, Gilles Deleuze, Sigmund Freud, Martin Heidegger, Jean François Lyotard en Paul Ricoeur de revue gepasseerd. Behalve Freud, Heidegger en Ricoeur zijn deze denkers niet zo bekend in Nederlandse psychoanalytische kringen. Hetzelfde is volgens mij het geval met Derrida. Hij heeft de naam een duister denker te zijn. Enkele teksten van hem zijn in het Nederlands vertaald maar daarmee is niet gezegd dat zijn gedachtegoed hier wordt geapprecieerd. Dat ligt wat anders in Engeland en de Verenigde Staten, waar Derrida vrij populair is aan colleges en universiteiten, zo populair zelfs dat Sokal en Bricmont het nodig achten tegen deze stroming in te gaan met een nogal primitief pamflet met als titel *Impostures intellectuelles* (Sokal & Bricmont 1997). Zij fulminereren hierin

tegen een 'onwetenschappelijke denktrant' en het gebruik van terminologie die is ontleend aan de fysica. Onterecht vinden deze auteurs hem misleidend voor de aankomende intelligentsia van Amerika. Het commentaar van Derrida op deze aanval op het postmodernisme was kort maar krachtig: 'Les pauvres.'

Wat houdt het denken van Derrida in? Niets minder dan een breuk in de geschiedenis van de westerse filosofie volgens de filosoof Emmanuel Levinas (De Schutter 1996). Het werk van Derrida betekent een cesuur in het westerse denken, waarin de door hem ondernomen deconstructie wijst in de richting van een dogmatisme dat nog altijd deel uitmaakt van het verlichtingsdenken waar wij moderneren ons van bedienen. Het derridaanse deconstructivisme is niet een onderneeming van zinloosheid en nihilisme, zoals zo vaak wordt beweerd, maar eerder een zoektocht naar de ethiek en onze verhouding tot de wet, die ons mensen de logos verschaft. 'Logos' is hier eerder datgene wat ons identiteit dan wetenschap brengt. Men zou kunnen zeggen dat Husserl de crisis in het westerse denken heeft ingezet, Heidegger deze geradicaliseerd heeft en Derrida haar compleet gemaakt heeft. Het échec van het westerse denken is hiermee een feit geworden: de onoverbrugbare kloof tussen de leefwereld en het objectivisme van de wetenschappen die niet in staat zijn gebleken het zijn te doorgronden. Het rationalisme heeft zijn grenzen bereikt en heeft niet kunnen realiseren wat het beloofde. Het rationalisme als enige kennisbron is zeker niet opgedroogd in onze tijd. Binnen de psychiatrie wordt het rationalisme de laatste decennia stevig omarmd. Hoe de rationele en objectiverende tegenbeweging van de huidige psychiatrie en vooral de Angelsaksische psychoanalyse tegen deze achtergrond valt te begrijpen zou een uitgebreide studie vergen en dient op een andere plaats te gebeuren. Het voorliggende boek bespreekt naast de deconstructie thema's als 'vrijheid', 'het supplement' en 'differentie' ('différance', een neologisme van Derrida). Als een staaltje van deconstructie wordt het zinnetje "Derrida" is the name of a man, a Jewish Algerian-French philosopher, born in 1930' bladzijden achtereen geanalyseerd, intelligent en soms wel grappig, maar af en toe ook wel wat vergezocht.

Jacques Derrida had en heeft veel op met de psychoanalyse, getuige zijn commentaar op *Jenseits des Lustprinzips, Trauer und Melancholie en Totem und Tabu*. Verder heeft hij drie volumieuze bundels doen verschijnen met teksten over psychiatrie, psychotherapie en psychoanalyse: *La carte postale, De Socrate à Freud et au-delà, Psyché, inventions de l'autre* en *Résistances de la psychanalyse* (Derrida 1980, 1987 en 1996). Helaas komen deze teksten in het boek van Royle niet aan de orde. Hoewel er delen van vertaald zijn in het Engels zal de geïnteresseerde lezer zich moeten wenden tot de originele Franse uitgaven.

Het is onmogelijk enig recht te doen aan de inhoud van dit boek zonder de auteur en Derrida tekort te doen. Hoewel ik aanvankelijk moest wennen aan de stijl van dit boek ben ik deze al lezende gaan waarderen om zijn intelligentie en humor. Als introductie op het werk van Derrida is het zeker ter lezing aan te bevelen. Het is al zo vaak naar voren gebracht: waarom heeft er nooit een ontmoeting plaatsgevonden tussen Derrida en Lacan, terwijl zij toch zo veel gemeenschappelijks hebben: woonplaats, interessegebieden als de linguïstiek, de functie van de wet, het subject, de ander en het differentiedenken (Major 1991)? Zouden zij elkaar ontmoeten hebben juist omdat hun denken zo veel overeenkomsten vertoont en zij bang waren door elkaar 'besmet' te worden? Wij zullen het nooit weten, omdat Lacan al tweeëntwintig jaar dood is. Wel heeft Derrida in *Le facteur de la vérité* gereageerd op een tekst van Lacan (*La lettre volée*), maar dat heeft naar mijn weten nooit een vervolg gehad. Helaas is het niet tot een echte dialoog tussen beide denkers gekomen. Voor een vertaling in het Nederlands van de voor de psychoanalyse relevante teksten van Derrida zal men nog wel enige tijd moeten wachten. Misschien dat er nog ooit een postume dialoog op gang komt tussen de derridianen en lacanianen, waarbij de freudianen natuurlijk van harte welkom zijn.

Literatuur

Derrida, J. (1980). *La carte postale: De Socrate à Freud et au-delà*. Parijs: Flammarion.

Derrida, J. (1987). *Psyché: Inventions de l'autre*. Parijs: Galilée.

Derrida, J. (1996). *Résistances de la psychanalyse*. Parijs: Galilée.

De Schutter, D. (1996). *Inleiding op J. Derrida (1967) Geweld en metafysica*. Kampen: Kok Agora/Pelckmans

Major, R. (1991). *Lacan avec Derrida: analyse désistentielle*. Parijs: Éditions Menta.

Sokal, A. & Bricmont, J. (1997). *Impostures intellectuelles*. Parijs: Éditions Odile Jacob. (Vertaling: *Intellectueel bedrog*. Berchem/Antwerpen: EPO, 1999).

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en A-opleider bij de GGzE te Eindhoven en heeft een eigen praktijk als psychoanalyticus. Hij is lid van de Association Mondial de Psychanalyse, de New Lacanian School en bestuurslid van de ISPS NL-VI.

Freuds techniek: as you like it

Bespreking van: Steven J. Ellman (2002). *Freud's Technique Papers*. New York: Other Press. ISBN 1-59051-011-9, 381 pagina's, prijs: \$ 30,00

Leo Ruelens

De technische geschriften van Freud blijven een bron van reflectie en nieuwe inzichten voor elke therapeut en theoreticus. Was het niet een voetnoot van Freud die Winnicott (1965) aanzette tot zijn pionierswerk rond de moeder-kindrelatie? Ellman geeft deze teksten van Freud uit de jaren 1911-1915 en 1937 voluit weer en voegt er via voetnoten (!) allerlei bedenkingen en hedendaagse inzichten aan toe.

In het inleidende hoofdstuk traceert hij het therapeutische parcours dat Freud aflegde, vanaf zijn eerste pogingen met hypnose, via de catharsis, naar zijn uiteindelijke techniek van de vrije associatie en de ontdekking van de overdracht (Dora).

In de volgende vier delen gaat Ellman dieper in op de grote onderwerpen in de technische geschriften: de overdracht, de droominterpretatie, de klinische praktijk, om te eindigen met Freuds laatste inzichten (tweeëntwintig jaar later) over het einde van de analyse en de constructies.

Het interessantste vind ik het zesde en laatste deel, waarin hij alles uit Freuds 'praktijk' synthetiseert en confronteert met de 'praktijk' van latere Amerikaanse psychoanalytici, zoals Brenner, Kohut, en Gill.

Twee dingen springen daarbij in het oog. Ten eerste: er is een afstand tussen wat Freud aanbeveelt en wat hij zelf deed in zijn therapieën (de tegenstelling tussen zijn opvattingen over abstinentie en neutraliteit en zijn spontane menselijkheid bijvoorbeeld ten opzichte van de Rattenman). Ten tweede: elke postfreudiaan heeft zowat een eigen techniek ontwikkeld, soms ver verwijderd van Freuds aanbevelingen.

Het valt misschien niet op, maar op het omslag van het boek staat een sofa die ook als zitstoel (*face à face*) gebruikt kan worden, met eraast vermeld: 'A contemporary perspective.' Ik heb dan ook de indruk dat voor deze auteur psychoanalyse en psychotherapie zich niet verhouden als water en vuur; de sofa wordt daarbij zeker geen *casus belli*. Ook zelf denk ik dat een bevrijding uit haar horizontale 'verstarring' het de psychoanalyse juist mogelijk zal maken om nieuwe horizonten te verkennen. Het hoofdstuk *The widening scope of psychoanalysis* kon ik dan ook erg waarderen. Daarin wordt gekeken naar de analyseerbaarheid van patiënten met narcistische, borderline- en psychotische stoornissen (volgens de ideeën van Kohut, Kernberg, Winnicott en anderen). Dit Amerikaanse werk is helemaal 'in tune' met moderne verzuchtingen, die sedert Freud (*Wege der psychoanalytischen Therapie*) nog maar weinig beluisterd konden worden in strikt analytische kringen: psychoanalyse voor bredere groepen van de bevolking en voor een brede waaier van pathologieën. Op de Staten Generaal van de Psychoanalyse te Parijs (2000) waarschuwde Derrida dat de psychoanalyse, indien ze haar arsenaal aan inzichten en technieken niet kan doortrekken naar de problemen in 'le social' (o.a. de wreedheid: vandalisme, agressie, oorlog) ze 'maatschappelijk zal worden ingehaald en achtergelaten aan de kant van de weg'. In die zin is het boek een stap in de goede richting.

Toch heb ik nog enkele lacaniaanse bedenkingen. Een concept als de overdracht, dat bij Freud vanaf 1912 centraal staat in de psychoanalytische techniek, is slechts echt begrijpelijk en hanteerbaar

door de opdeling in symbolische (helende, structurerende) en imaginaire (weerstand) aspecten zoals die door Lacan werd ingevoerd. Ellman negeert dit belangrijke onderscheid volledig.

Verder zie ik niet goed in hoe de werking van de interpretatie begrepen kan worden zonder verwijzing naar het dynamische concept 'het ware spreken' ('parole vrai'), waar de analyticus zich in zijn techniek garant voor dient te stellen.

Ten slotte vernemen we geen woord uit de schatkamer van *La direction de la cure* en *Les variantes de la cure-type*, twee teksten van het grootste belang voor het onderwerp van dit boek (Lacan 1958 en 1955). Merkwaardig genoeg geeft Ellman wel een lacaniaanse analyse van de functie van het Symbolische in Freuds interventie bij de Rattenman (p. 293), maar ik vermoed dat hij zich daar geen rekenschap van geeft.

En dan: het einde van de analyse. Als ik lees dat moderne analytici als Brenner de beslissing om de analyse te stoppen naar zich toe trekken krijg ik toch kippenvel. Stel dat de analyticus de analyse stopt, terwijl de analysant het gevoel heeft nog zo veel te willen zeggen of meent de analyticus nog zo nodig te hebben; moeten we dan niet spreken van een *acting-out* vanuit de tegenoverdracht? En waar blijven dan de neutraliteit en het respect voor de autonomie van de analysant? Dit beschouwende en kritische werk is geen naslagwerk. Ellman brengt een vlot leesbare commentaar op de technische geschriften, die hij doorspekt met postfreudiaanse ideeën. Het werk blijft evenwel aan de oppervlakte en mist een zelfstandige onderbouwing. Maar juist door deze tekorten kan het zowel voor practici als voor analytici in opleiding een voorzet geven tot reflectie over de eigen praktijk.

Literatuur

Lacan, J. (1958). *La direction de la cure*. In J. Lacan, *Écrits* (p. 585-647). Parijs: Seuil, 1966.

Lacan, J. (1955). *Les variantes de la cure-type*. In J. Lacan, *Écrits* (p. 323). Parijs: Seuil, 1966.

L. Ruelens is psychiater en psychoanalyticus bij de Belgische School voor Psychoanalyse. Hij is werkzaam in het Sint-Andriesziekenhuis in Tielt, en opleider bij het postgraduaat psychoanalytische therapie KU Leuven.

Sympathiek, maar weinig nieuws

Bespreking van: Katja Behling (2002). *Martha Freud. Die Frau des Genies*. Voorwoord: Anton W. Freud. Berlijn: Aufbau Taschenbuch Verlag. ISBN 3-7466-1858-4, 266 pagina's, prijs: € 8,50

Harry Stroeken

De bedoeling van *Martha Freud – Die Frau des Genies* is de zaak nu eens niet te centreren rond de heer des huizes maar rond Frau Professor. Zij was zonder twijfel een sterke vrouw; niet alleen van gestel – zij werd negentig jaar oud en overleefde haar man in Londen met twaalf jaar – maar zij bestuurde ook het grote huishouden, met vriendelijke doch vaste hand. Dat huishouden was zeer uitgebreid: zes kinderen, met hun aanhang, haar zus, allerlei personeelsleden, later veel bezoek en dan natuurlijk haar man om wie alles draaide. Maar het lukt niet echt mevrouw Freud als een onafhankelijke grootheid uit de verf te laten komen. Het boek steunt voor het overgrote deel op

bekende bronnen en het levert weinig nieuws op. Alleen over haar vader las ik enige mij onbekende feiten. Dat haar grootvader gold als de belangrijkste rabbi van Hamburg was bekend, maar niet dat haar vader vanwege 'betrügerisches Bankrott' tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld werd. Zijn vroegere firma bood hem een nieuwe kans maar daarvoor moest hij (met zijn gezin) verhuizen van Noord-Duitsland naar Wenen. Zodoende kon zij Freud daar ontmoeten. Niet lang na haar verloving moest Martha met haar moeder mee terug naar Hamburg. Dit voor de geliefden vervelende feit had als voordeel dat ze zeer veel brieven aan elkaar schreven (ruim dertienhonderd). Die zijn bewaard gebleven en aan de integrale uitgave daarvan wordt gewerkt. Die uitgave zal ons meer leren over Martha dan dit, overigens sympathieke, boek.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.